



MOSKOVA'DAN KUYBIŞEV'E TÜRKİYE'NİN MUHACİR BÜYÜKELÇİLİĞİ VE TÜRKİYE-SSCB İLİŞKİLERİ (1941-1943)

Melih DUMAN¹

Öz

500 yılı geride bırakan Türk-Rus ilişkilerinde en önemli dönüm noktalarından birisi II. Dünya Savaşı'dır. Savaş sonrasında yeni bir döneme giren iki ülke ilişkileri, etkisi bugüne kadar devam eden küresel ve bölgesel bir değişim geçirmiştir. İkili ilişkilerinin oldukça kritik bu evresinde Almanya'nın SSCB'ye saldırması ile Türk diplomasi tarihi açısından da oldukça önemli bir an yaşanmış, Moskova kuşatması nedeniyle Moskova Büyükelçiliği daha güvenli addedilen Kuybişev'e taşınmıştır. Çalışma bu kapsamda Moskova'dan Kuybişev'e taşınan Türkiye Büyükelçiliğinin 1941-1943 yılları arasındaki faaliyetlerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışma yakın tarihimizin en önemli dönüm noktalarından olan Moskova kuşatması sırasında Türkiye'nin hassas büyükelçiliği olan Kuybişev Büyükelçiliğini ve bu dönemdeki Türk-Sovyet ilişkilerini ortaya koymaktadır. Kuybişev Büyükelçiliği dönemi yalnızca iki ülke ilişkilerini değil aynı zamanda büyükelçilik personelinin yaşadığı zorlukları da ele almaktadır. Türk diplomasi tarihinin ancak genel hatlarının bilindiği, detaylarının fazla bilinmediği göz önünde tutulduğunda, Moskova/Kuybişev dönemlerinde Büyükelçilerin gönderdiği raporlar, Türk-Rus ilişkileri için oldukça detaylı birtakım bilgilere sahip olmamızı mümkün kılmıştır. Çalışma II. Dünya Savaşı'nın en kritik dönemine tanıklık eden büyükelçilik raporları doğrultusunda Sovyet Rusya'da diplomatik ve gündelik yaşama dair önemli veriler sunmakta ve Türk-Rus ilişkileri için oldukça önemli bir dönemi ele alarak Türk-Sovyet ilişkilerinin nasıl bir dönüşüm yaşadığını ortaya koymaktadır. Çalışma, belgesel kaynak tarama metoduyla elde edilen, Dışişleri Bakanlığı Arşivi ve diğer kaynaklar doğrultusunda değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dış Politikası, Türkiye, SSCB, Kuybişev, Moskova

JEL Sınıflandırması: D83, Z0, Z10

THE TURKISH IMMIGRANT EMBASSY FROM MOSCOW TO KUYBYSHEV AND TÜRKİYE-USSR RELATIONS (1941-1943)

Abstract

World War II was a climax in 500-year-old Turkish-Russian relations. With the war, relations between the two countries have undergone a global and regional change, effects of which continue to this day. In this phase of bilateral relations, a crucial moment in the history of Turkish diplomacy was experienced with Germany's attack on the USSR, and transfer of Moscow Embassy to Kuybyshev. In this context, this study discusses the activities of the Turkish Embassy, also moved to Kuybyshev, between 1941-1943. The period of the Kuybyshev Embassy deals not only with the relations between the two countries, but also with the difficulties experienced by the embassy staff. The reports sent by the Ambassadors during the Moscow/Kuybyshev periods have made it possible to have some very detailed information about Turkish-Russian relations. The study presents important data on diplomatic and daily life in Soviet Russia in line with embassy reports that witnessed the most critical period of World War II, and reveals how Turkish-Soviet relations transformed by addressing a very important period for historical Turkish-Russian relations. The study was carried out on Ministry of Foreign Affairs Archive and other sources obtained by documentary source scanning method.

Keywords: Turkish Foreign Policy, Türkiye, USSR, Kuybyshev, Moscow

JEL Classification: D83, Z0, Z10

¹ Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, melihduman@aksaray.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6861-615X.

1. Giriş

Türk-Rus ilişkilerinin 500 yılı geride bıraktığı günümüzde Türk ve Rus devletleri arasında oldukça yoğun bir süreç yaşanmıştır. İlk kez Osmanlı Devleti ile Moskova Büyük Knezliği arasında kurulan temasla başlayan ilişkiler, XVIII. Yüzyıldan itibaren yeni bir forma kavuşmuş, her iki devletin de sona erdiği XX. Yüzyıla kadar, ağırlıklı olarak savaş ve diplomasi odaklı bir süreç yaşanmıştır.

Çarlık Rusya'sının halefi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) ile Osmanlı Devleti'nin halefi Türkiye arasında bir önceki döneme nispetle daha olumlu bir atmosferde başlayan ilk temaslar, Ankara merkezli olarak yürütülen Millî Mücadele sırasında her iki devletin ortak ve farklı gayeleri etrafında daha da yoğunlaşmıştır. Türkiye tarihinin en kritik dönemecinde askeri, ekonomik ve siyasi konularda SSCB'den sağlanan destek, bağımsızlık sonrasında da sürdürülmüştür. Ancak II. Dünya Savaşı öncesinde farklılaşmaya başlayan küresel siyaset kapsamında Türkiye, tehdit algıladığı ülke ve gruplara karşı Batılı devletlerle de ilişki tesis etmeye başlamış ve Milletler Cemiyeti'ne üye olmuştur. Fakat bu önemli dış politika kararında dahi Türk yetkililerin SSCB'nin muvafakatini araması, Türk-Sovyet ilişkilerine verilen önemden ileri gelmiştir. Sovyetlerin Türkiye'ye yönelik dostluğu, 1936 yılında ilk değişiklik sinyallerini vermiştir. Türkiye'nin değişen dünya siyaseti nedeniyle Boğazlar rejimine yönelik talebi, beraberinde Türk-Sovyet ilişkilerinin yaralanmasına yol açmıştır.

İngiltere ve Fransa ile ittifak görüşmelerine SSCB'nin de katılacağı gayesiyle Türkiye'nin sıcak bakması ve görüşmeler yapmasına karşın, Sovyetlerin sürpriz bir şekilde Nazi Almanyası ile saldırmazlık paktı imzalaması, Sovyetlerle ilişkilerde Türk dış politikası için önemli bir başka kırılma anı olmuştur. Moskova'nın tutumuna karşı Türkiye, İngiltere ve Fransa ile imzaladığı Üçlü İttifak'ı ek protokolle Sovyetlere karşı işlemeyecek bir ittifak haline getirip Sovyetlerle karşı karşıya gelmekten kaçınmıştır. Savaşın başlamasıyla birlikte sebebi olmadığı savaşın tarafı olmama politikası izleyen Türk dış politikası, Almanyanın hızla Avrupa'da ilerlemesi karşısında işgal endişesi sebebiyle savaş dışı kalmaya odaklanmıştır. Bu kapsamda SSCB ile ilişkiler bir hayli önem kazanmış, Moskova Büyükelçiliği var olan önemin paralelinde çalışmalar yürütmüştür. Almanyanın SSCB'ye savaş ilan etmesiyle işgal endişeleri nispeten giderilen Türkiye, iki ülke arasında dostluk anlaşmasına uygun olarak Sovyet Dışişlerine tevdi edilen nota ile Türkiye'nin tarafsızlık kararını bildirmiştir.

Alman-Rus savaşının başlamasıyla birlikte Sovyet Rusya için önemi artan Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliğinin faaliyetleri de hızlanmıştır. Alman ordularının Moskova'ya 80 kilometre kadar yaklaştıkları bir sırada Sovyet yönetimi, başkent Moskova'yı Kuybişev'e taşıma kararı almıştır. Çalışma bu kapsamda Moskova'dan Kuybişev'e taşınan Büyükelçiliği ve bu dönemdeki Türkiye-SSCB ilişkilerini ele almaktadır. II. Dünya Savaşı içerisinde Türkiye'nin taşınmak zorunda kalan tek büyükelçiliği Moskova/Kuybişev değildir. Çin ve Fransa'daki büyükelçilikleri de Savaş sırasından yaşanan gelişmeler sebebiyle taşınmıştır. Fakat Kuybişev/Moskova Büyükelçiliğini diğer büyükelçiliklerden ayıran husus, büyükelçilik personelinin yaşadığı gündelik ve diplomatik zorlukların resmi kayıtlara yansımalarıdır. Büyükelçinin taşınma sürecinden ve bu süreç öncesinde diplomatik personelin aileleriyle yaşadıkları sıkıntılardan bahsetmesi, içerden bir bakışla Türkiye'nin kritik döneminde yurt dışında görev yapan diplomatlarının ve ailelerinin yaşadıklarının daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. Ayrıca Büyükelçiliğin gündelik yaşamının yanı sıra, Savaş sonrasında krize dönüşen Türk-Sovyet münasebetlerinin nasıl değiştiği ortaya konulmaktadır.

Çalışma II. Dünya Savaşı'nın en kritik dönemine tanıklık eden büyükelçilik raporları doğrultusunda, Sovyet Rusya'da diplomatik ve gündelik yaşama dair önemli veriler sunmakta ve tarihi Türk-Rus ilişkileri için oldukça önemli bir dönemi, Dışişleri Bakanlığı belgeleri açısından değerlendirmektedir. Çalışma, belgesel kaynak tarama metoduyla elde edilen Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi belgeleri, anılar ve diğer kaynaklar doğrultusunda değerlendirilmiştir.

2. Tarihi Türk-Rus İlişkilerine Bakış

12-14 Aralık 1992 tarihlerinde Türk Tarih Kurumu ve Moskova Bilimler Akademisi'nin hazırladığı "Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl" başlıklı sempozyumda Türk-Rus ilişkilerinin 500. yılı ele alınmıştır (Birsnel, 1999, s. 1). Her ne kadar 1992 yılında Türk-Rus ilişkilerinin 500. Yılı kutlansa da Neşet Çağatay, ikili ilişkilerin çok daha önce başladığını ifade etmiş, başlangıç olarak iki ulusun karşı karşıya kaldığı Moğol istilasına referans vermiştir (Çağatay, 1999, s. 23). Keza Omeljan Pritsak da iki ulusun devletlerinin Moğollardan sonra oluşmasını bir dönüm noktası olarak "yeni insanlar" arasında doğrudan ilişkiler olarak ele almıştır (Pritsak, 1999, s. 65). Soğuk Savaş'ın nihayet bulmasından sonra geçmişin sıkıntılı taraflarını izale etmek ve iyi komşuluk ilişkileri oluşturmak üzere ortak tarihi acılar, Türkiye ve Rusya Federasyonu arasında ortak bağ olarak temellendirilmek istenmiştir. Bu konjonktürel politik tavra karşın Türk-Rus ilişkilerinin resmi başlangıcı, Kırım Hanlığı üzerinden Osmanlı Devleti ile Moskova Büyük Knezliği arasında kurulan ilk temasa dayanmaktadır (İnalçık, 1999, s. 25).

İki ülke arasında siyasal gereklilik neticesinde başlayan dostluk, I. Süleyman dönemine kadar sürmüştü ancak IV. İvan'ın Volga havzasında Altın Orda Devleti'nin yerini alma ve Doğu Avrupa'da mezkûr devletin varisi olma politikasının sonucu olarak düşmanlığa dönüşmüştür. Her iki ülke içerisinde hâkim olan siyasi ve sosyal ideolojiler, ilişkileri etkisi altında bırakmıştır (İnalçık, 1999, 28,34).

Akdes Nimet Kurat'ın ifadesiyle büyük devlet olma yoluna giren her bir devlet, kuvvet ve kudreti nispetinde komşuları aleyhinde genişleme siyaseti takip etmiştir. Aynı düsturu takip eden Rusya da 1552 yılında Kazan Hanlığı'nın mukavemeti kırıldıktan sonra yayılmıştır. I. Petro döneminde Rusya denizlere çıkmak için İsveç'le mücadeleye girişmiş, İsveç engelini bertarafı sonrasında ise Rus yayılışı Lehistan ve Osmanlı'ya doğru kaymıştır. Osmanlı'nın güç kaybettiğinin farkında olan Ruslar, II. Katerina dönemi ile büyük emellerine varabilecekleri kanaatine sahip olmuşlardır. Bu politikanın ilk merhalesi ise Karadeniz'e inmek ve Kırım'ı ilhak etmektir (2011, s. 24-25).

Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı'nın Karadeniz'deki mutlak egemenliği sona ererken Rusya, aynı zamanda bu antlaşmayla Osmanlı sınırlarındaki tüm Ortodoksları himayesi altına aldığı iddiasıyla bu kazanımı, XIX. Yüzyıl boyunca kullanmıştır. Panortadoksluğun doğal bir uzantısı sayılan Panslavizm ise XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren devreye alınmıştır (Y. T. Kurat, 1999, s. 173-175).

Rus emelleri için 93 Harbi önemli bir dönüm noktasıdır. Daha önceki savaşlara benzemeyen 93 Harbi, sonuçları itibarıyla Osmanlı üzerinde çok derin etki ve izler bırakmıştır. Rusya'nın Panslavist politikası kapsamında Sırbistan, Romanya, Karadağ bağımsız olmuş, Bulgaristan muhtar bir prenslik haline gelmiş; Doğu Anadolu'da ise doğrudan Rus işgali yaşanmıştır. 93 Harbi'nin ortaya çıkardığı göç, parçalanma gibi olguların meydana getirdiği travma ise Osmanlı Devlet adamlarının Rusya'ya karşı şüpheyle bakmasına yol açmıştır (Şimşir, 1999, 147-149).

I. Dünya Savaşı'na kadar savaştan önce bir dönem yaşanmakla birlikte Osmanlı ile Çarlık Rusya'sı arasındaki Doğu Anadolu ve Balkanlardaki meseleler, diplomatik süreçte varlığını devam ettirmiştir. Rusya, özellikle Anadolu ile ilgili hedeflerinde Ermenileri öne çıkartarak Osmanlı Devleti'ne karşı bir manivela olarak kullanmıştır (McCarthy, 2019, s. 31-37). I. Dünya Savaşı'nda Kafkas ve Doğu Anadolu Cephesi, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında doğrudan savaşın cereyan ettiği cepheyi teşkil etmiştir. Sarıkamış bozgunundan sonra ise üstünlük Rusya'ya geçmiş, Rus askerleri taarruza geçerek Rusya'nın savaştan çekildiği tarihe kadar Anadolu'da ilerlemiş ve bazı şehirleri ele geçirmiştir (Uçarol, 2000, s. 471-472).

Savaş başladığı anda Osmanlı Devleti'nden çok da farklı bir durumda olmayan Rusya'da da ciddi sorunlar vardı. Temel problem ise siyasal karışıklıktı. Siyasi kargaşa, savaşın güçlükleri, yeterince yardım alınamaması gibi faktörlerle birlikte 8 Mart 1917'den itibaren kaos yaşanmaya başlanmıştır. Artan anarşi ortamında Çar II. Nikola'nın tahtan çekilmesiyle, Romanof Hanedanlığı sona ermiştir. Çarın istifası sonrasında yaşanan mücadele Kasım ayına gelindiğinde Bolşeviklerin üstün gelmesiyle

nihayet bulmuş, böylelikle Rusya’da Bolşevik rejim başlamıştır (Armaoğlu, s. 128-132). 1917 ihtilali sonrasında kurulan Sovyet Hükümeti, mütareke yapılmasını talep etmiştir. Başlayan görüşmeler sonucunda imzalanan 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk anlaşmasıyla Osmanlı Devleti ile Rusya arasında barış anlaşması yapılmış ve anlaşma gereğince Rus kuvvetleri, I. Dünya Savaşı öncesi döneme çekilmiş ve ayrıca Kars, Ardahan, Batum geri alınmıştır (Uçarol, 2000, s. 476-481).

Osmanlı her ne kadar Doğu’da başarı sağlamış olsa da kısa bir süre sonra imzaladığı Mondros Mütarekesi ile savaştan yenik olarak ayrılmıştır. Mondros’un imzalanması Sovyet Rusya için oldukça ciddi bir sorun doğurmuş, Karadeniz’e Müttefiklerin donanmasının girmesi ve Bakü’nün İngilizler tarafından işgali, Bolşevik iktidarı tehdit eden gelişmeler olmuştur. Sovyet Rusya, “emperyalist” tehdit karşısında Dışişleri Komiseri Çiçerin’in tarafından gönderilen uzun nota ile Osmanlı Devleti’ne “dostluk elini” uzatmıştır (A. N. Kurat, 2011, s. 594-596).

Keza Sovyet yönetimi, Millî Mücadele’ye Müttefiklerden algıladıkları tehdit sebebiyle destek vermiştir. Hatta Millî Mücadele’nin hemen başında Mustafa Kemal Paşa ve heyetinin Havza’da kaldığı günlerde, Mustafa Kemal Paşa başında Rus Miralayı Budigeni’nin bulunduğu Sovyet heyetiyle görüşmüştür (Tansu, 2020, s. 374-378). Yine aynı dönemde Kazım Karabekir’in Rusya ile temas için görevlendirilmesiyle birlikte Karabekir, temas kurmak üzere Ömer Lütfi Beyi Bakü’ye, Fuat Sabit Beyi ise Moskova’ya göndermiştir (Gürün, 2010, s. 19).

Mustafa Kemal Paşa ile Sovyet Lider Vladimir Lenin arasındaki ilk yazışma ise 1920’de gerçekleşmiş ve bundan kısa bir süre sonra ise karşılıklı olarak diplomatik ilişkiler başlamıştır (Şimşir, 2001, s. 89; Aralov, 2021, s. 8). Millî Mücadele’de kazanılan askeri başarıların neticesinde, 16 Mart 1921 tarihinde Moskova’da “Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Andlaşması” imzalanmıştır (Soysal, 2000, s. 32-38). Sözkonusu antlaşma ile iki ülke arasında sınırlar belirlenmiş ve siyasi ilişkiler resmen tescil edilmiştir (Gürün, 1999, s. 181). Antlaşma ile birlikte Çarlık ve Padişahlık dönemine ait antlaşmalar da geçersiz kılınmış, bu kapsamda Sovyetler, kapitülasyonlar gibi ayrıcalıklardan vazgeçmiştir. Ayrıca Sovyetlerden maddi destek sağlanmaya başlanmıştır. 1921 tarihi, ikili ilişkilerde milat sayılabilecek bir şekilde Ankara ve Moskova hattının arasındaki dış politikayı birbirlerine oldukça yakınlaştırmıştır. İki ülke arasındaki yakınlaşma Millî Mücadele zaferinin neticesi olan Lozan görüşmelerinde de sürmüştür (Potskhveriya, 1999, s. 191-192).

Lozan sonrasında çözüme kavuşturulamayan sorunların halli sürecinde, Rusya ile ilişkilerin yakın ve dost bir zemine oturtulması için Sovyet Rusya ile 1925 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması imzalanmıştır (Gürün, 1999, s.109). Mezkûr antlaşma, 1921 tarihinde temeli atılan Türk-Sovyet dostluk ve iş birliğinin az ya da çok uyum içerisinde sürmesini sağlamıştır (Soysal, 2000, s. 272).

İki savaş arası dönemde uluslararası siyasette yaşanan gelişmeler, Türkiye’nin milli güvenlik algılarını yeniden ele almasını gerektirmiştir. 1923 sonrasında Batılı ülkelere ve bu ülkelerin uzantısı sayılabilecek olan Milletler Cemiyeti’ne (MC) yakınlık göstermeyen Türkiye, 1931 yılından sonra küresel gelişmeler nedeniyle Batılı ülkelere yönelik tutumunu değiştirmiş, 1931 yılında da MC’ye girmek üzere prensip kararı almıştır. Fakat Türkiye, benimsediği bu yeni dış politika kararını bir notayla SSCB’ye bildirerek güçlü komşusunun Türk dış politikasında hala ne kadar önemli olduğunu göstermiştir (Uçarol, 2000, s. 578).

3. II. Dünya Savaşı ve Rus-Alman Harbi

Tarihin en kanlı savaşlarından biri olarak kayıtlara geçen II. Dünya Savaşı yılları boyunca elli milyondan fazla insan yaşamını yitirmiş ve daha önce benzeri görülmemiş bir yıkım yaşanmıştır (Roberts, 2003, s. 387-388). Savaşın başlamasından itibaren Nazi Almanya’sının kısa süre içerisinde Avrupa’da kazandığı başarılar, Adolf Hitler’in yeni hedefinin SSCB olarak belirlenmesini sağlamıştır. Her ne kadar Almanya ve SSCB arasında saldırmazlık paktı bulursa da Almanya, batı cephesini etkisiz hale getirdikten sonra, 1941 yılının mayıs ayında SSCB’yi işgal etmek üzere ayrıntılı planlar hazırlamıştır. Keza Moskova harekâtı öncesi son olarak Ege ve Balkanlar’daki pürüzleri gideren Alman ordusu, 22 Haziran 1941 günü Barbarossa Harekâtı’na başlamıştır (Roberts, 2003, s. 372-375; Beeyor, 2022, s. 40; Hart, 1998, s. 160-161).

Hitler'in ordusu SSCB'ye saldırdığında insanlık tarihinin en büyük kara savaşı başlamıştır (Kissinger, 2011, s. 375). Alman saldırılarına hazırlıksız yakalanan Sovyetler, yetersiz asker ve hazırlıksız yapısıyla kısa süre içerisinde komuta sistemini kaybetmiştir (Archer vd., 2020, s. 623). Oldukça geniş bir alanı kapsayan Rusya'yı bir defada imha etmek isteyen Hitler'in isteği, Alman ordusunun Rusya'nın derinliklerine doğru ilerlemesiyle hayale dönüşmüştür. Yapılan ilk iki harekât başarılı olmazken ancak üçüncü harekatta Dinyeper hattı geçilmiştir. Dördüncü harekatta, 500.000'den fazla askerin esir düşmesine karşın kış, kati bir Alman zaferini engellemiştir. Kaybedilen zaman nedeniyle asıl istenen elde edilmemiştir (Hart, 1998, s. 173).

1941 yılı sona ererken artık Hitler, Rusya'yı bir defada imha etmenin mümkün olmadığını görerek 1942 yılından itibaren "Yıldırım Savaşı" yerine uzun sürecek bir savaşın hazırlıklarına girişmiştir. Bahar ayında yeniden harekete geçen Alman ordusu, 1941 yılından sonra ikinci kez Moskova'yı ele geçirmeye çalışmış fakat yine başarılı olamamıştır. Başkentini ele geçirilemeyeceği sonrasında bu kez, Sovyetlere gelen yardımı kesmek ve petrol kaynaklarına sahip olmak üzere Kafkasya'ya doğru hareket etmiştir. Bu sefer sırasında Almanlar, önemli başarılar kazansa da iki ordu Stalingrad'da karşı karşıya gelerek savaşın kaderini etkileyecek bir ölüm kalım savaşına başlamıştır. Hitlerin Stalingrad konusundaki ısrarı pahalıya mal olmuş, Rusların geri püskürtmesiyle birlikte Almanya, gücünü kaybetmeye başlamıştır (Sander, 1996, s. 154-155). Kissinger'a göre, Stalingrad Muharebesi'nde Alman Savaşı'nın beli kırılmıştır (2011, s. 376). Fakat bu gelişmeye karşı Alman askerlerinin Sovyet topraklarından çıkartılması, işgal başladıktan ancak üç yıl sonra gerçekleşebilmiştir (Hart, 1998, s. 151).

4. Alman Saldırısı Öncesi Politik Gündem ile Moskova Büyükelçiliğindeki Yaşam

II. Dünya Savaşı başladıktan sonra sebebi olmadığı bir savaşın tarafı olmama politikası izleyen Türkiye, özellikle diplomatik temsilcileri vasıtasıyla savaşla ilgili gelişmeleri yakından takip etmiştir (Deringil, 1994, s. 263-264). Lozan'ın imzalanmasından sonra milli güvenlik endişeleri izale olan Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'yla birlikte savaş ve işgal gibi travmaları yeniden gün yüzüne çıkmıştır. Savaş dışı kalmak üzere kullanılan denge siyaseti, dış politikanın odak noktası haline gelmiş ve aynı zamanda Türk-Sovyet ilişkilerinde de yeni bir hat oluşturmuştur. Özellikle Almanya'nın SSCB'ye savaş ilan ettiği dönem öncesinde ikili münasebetler bir hayli önem kazanmıştır. Bu kapsamda ise Moskova Büyükelçiliği oldukça dikkatli adımlar atmaya çalışmıştır. Molotov başta olmak üzere Sovyet yetkilileri, savaş içerisinde yaşanan gelişmelere bağlı olarak Türkiye'nin hangi şartlar altında savaşa gireceğini öğrenmek ve İngiltere-Fransa ile yapılan anlaşmanın durumunu netleştirmek üzere Büyükelçi Ali Haydar Aktay nezdinde devreye girmiştir (Türk Diplomatik Arşivi (TDA) 35054.138114.16/571, 11.06.1940).

Almanların yayılmacı hırslarının Balkanlarla sınırlanmayacağını anlaşılması ile Rus yetkililer, savaşın Moskova'ya döneceği endişesinden hareketle temkinli bir politika izlemiştir. Fakat Türkiye'nin savaş içerisinde SSCB'yi zor durumunda bırakabilecek bir etkiye sahip olması, ilişkilerin iyi bir seviyede tutulmasını gerektirmiştir (TDA, 35230.138604.11/571, 08.09.1940; TDA, 35230.138604.9/571, 08.09.1940). Zira Sovyetlerin en büyük endişesi, Türkiye'nin nasıl hareket edeceğini kestirememesidir. Bu sebeple de Aktay'la sık sık irtibata geçilmiştir. Türkiye'nin en büyük endişesi ise bizzat Sovyetlerdir. Uluslararası basında yer alan SSCB'nin Türkiye'ye savaş açacağına dair haberler, propaganda olarak değerlendirilmesine rağmen dikkatli olmayı gerektirmiştir (TDA, 88438.319082.157/571, 28.12.1940).

Türk-Sovyet ilişkileri Alman işgali öncesi yeni bir safhaya başlarken Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliği'nde ise savaşa bağlantılı olarak, fakat savaş politikasının üstünde insani kaygılar yaşanmıştır. Savaşın SSCB topraklarında henüz başlamamasına rağmen etkilerini gündelik yaşamda göstermesi, başta Büyükelçi üzerinde olmak üzere ciddi bir tutum doğurmuştur. Zira büyükelçilikteki personelin hepsi Büyükelçinin ifadesiyle aile sahibidir. Aile babası olan elçilik personelinin en büyük sıkıntısı ise hayat pahalılığıdır. Aktay, merkeze gönderdiği raporunda hayat pahalılığının günden güne arttığını hatta tahammül edilmez bir seviyeye geldiğini rakamlar vererek

bildirmiştir. Buna göre bir kilo ekmek 5, bir kilo et 28, bir kilo yağ 29 ve bir kilo elma ise 12 rubleye çıkmıştır (TDA, 34844.136783.11/571, 03.01.1941).

Hayatın pahalılığının yanı sıra ihtiyaçları temin etmek için ruble tedarikinde de sıkıntı yaşandığı, ruble bulmanın kara borsada bile mümkün hale gelmediği kaydedilmiştir. Yaşanılan sıkıntının daha iyi anlaşılması için rublenin dolar karşısında nasıl değer kaybettiği ile elçilik personelinin efektif dolar bulmak ve bozdurmak hususunda müşkülât çektiği aktarılmıştır. Aktay, ekonomik buhran karşısında aileleri ile yaşayan elçilik personelinin “aldıkları tahsisatın maiyetlerine kâfi gelip gelmeyeceği”nin takdirini Bakanlığa bırakırken diğer ülkelerin sorunun çözümü için maaş ve ruble tedariki konusunda önlem aldıklarını belirtmiştir. Aktay’a göre bu durum karşısında yapılması gereken ilk iş büyükelçilik personelinin maaşına zam yapılmasıdır (TDA, 34844.136783.11/571).

Ekonomik kaygıların yanı sıra insani ihtiyaçlar arasında yer alan bir diğer önemli endişe ise can güvenliğidir. Büyükelçi Aktay tarafından 30 Nisan tarihinde gönderilen telgrafta, Almanya ve İtalya elçiliklerindeki kadın ve çocukların sevk edildikleri yeniden arz edilmiş ve İngiltere elçiliğinin kadın ve çocukların gerektiğinde sevk edilmesi için yapılacakları tespit amacıyla bir komite kurdukları beyan edilmiştir. Aktay, Türkiye Büyükelçiliğinde ise tam beş ailenin olduğunu ve ani bir saldırı karşısında şaşkınlığa ve birtakım felaketlere mahal vermemek için hazırlanmak gerektiğini bunun içinse emir beklediklerini kaydetmiştir. Bakanlık ise gerekli izni vererek tedbirlerin alınması için yetki ve sorumluluğu elçiliğe bırakmıştır (TDA, 34844.136783.58/571, 30.04.1941; TDA, 34844.136783.57/571, 03.05.1941). Moskova-Ankara arasında yapılan haberleşmeden kısa bir süre sonra Büyükelçilik binasına yapılacak bazı ilaveler için kullanılmak üzere istenen 43 tonluk demirin gönderilmesinin kabul edildiği görülmüştür. Sarih bir biçimde demirin nerede kullanılacağı belirtilmemekle birlikte, korunma talebinden kısa bir süre sonra demir gönderilmesine onay verilmiş olması, büyükelçilik binasını korunaklı hale getirmek üzere harekete geçildiğini göstermektedir (TDA, 35554.139941.10/571, 07.06.1941).

5. Alman Saldırısı Sonrası Yaşanan Gelişmeler

Rus-Alman Savaşı başladıktan üç gün sonra Büyükelçi Aktay, iki ülke arasında dostluk anlaşmasına uygun olarak Sovyet Dışişlerine tevdi ettiği kısa bir nota ile Türkiye’nin tarafsızlık kararını bildirmiştir (Dışişleri Bakanlığı Araştırma, s. 122).

Savaş başladıktan bir ay gibi kısa bir süre sonra, Alman uçakları saatlerce Moskova’yı bombalamıştır. Buna karşın saldırısı sonrası ilk değerlendirmeyi yapan Aktay, tahribatın kayda değer mahiyette olmadığını ve şehirde sükûnet olduğunu bildirmiştir (TDA, 31560.124815.49/501, 22.07.1941).

II. Dünya Savaşı’nın en kritik dönemecine girilen süreçte Moskova Büyükelçiliği’nde ise başka bir buhran yaşanmaktadır. Aktay, ciddi sağlık sorunları yaşamıştır. Aktay’ın sağlığı 1941 yılında iyice bozulmuşsa da sıkıntıları, 1940 yılında başlamıştır. Kritik bir dönemde Büyükelçiliği maslahatgüzara bırakmamak üzere izne ya da istirahate gitmeyen Aktay’ın sağlığı gittikçe kötüleşmiştir. 1940 yılında ciddi olarak rahatsızlanan Aktay, tedavi için kısa bir izin talep etse de Alman ilerleyişinin Avrupa’da sürdüğü bir dönemde ehemmiyetli bir büyükelçilik olan Moskova’nın bütün personeliyle görev başında olmasının gerekliliği nedeniyle tedavi görmeye fırsat bulamamıştır (Şimşir, 1996, s. 418-419; TDA, 35521.139765.18/571, 22.02.1940). 1941 yılında sağlığı iyice kötüye giden Aktay, Zürih’teki bir klinikte tedavi görmek üzere geçici olmayacak tarzda izin talebinde bulunmuş, fakat Dışişleri Bakanlığı teessürlerini bildirmekle birlikte Moskova gibi ehemmiyetli bir büyükelçiliğin maslahatgüzar ile idare edilmesinin mümkün olmayacağını bu sebeple de Aktay’ın durumunu yeniden değerlendirmesini istemiştir. Aktay ise cevabi yazısında son bir senede gerek vazifesinin ağırlığı ve Moskova’daki hayat şartlarının tahammül edilemez olması gerekse uğradığı büyük felaketler sebebiyle, sıhhatinin bozulup ciddi bir tedaviye ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir. Vazifesinin nezaketine karşın kendisinde bu görevi sürdüreceği bir güç bulamadığını ifade eden Aktay, Bakanlığın fikrine katılarak izin almak yerine başka bir elçilikle görevinin becayiş edilmesini talep etmiş; fakat önce tedavi için izin istemiştir (TDA, 35521.139765.13/571, 02.08.1941;

35521.139765.14/571, 04.08.1941). Aktay'ın izin ve becayiş talep ettiği günlerde Almanların Moskova üzerine hızla yürüyüşü karşısında, Aktay Moskova'nın "bir kat daha nezaket kesbetmesi üzerine" sağlık durumuna rağmen izin talebini erteleme kararı almış, Ankara ise Aktay'ın bu fedakarlığını büyük bir takdirle karşilamıştır (TDA, 35521.139765.12/571, 22.08.1941; 35521.139765.9/571, 29.08.1941).

İki kat nezaket kesbeden gelişme ise Alman-Rus orduları arasında devam eden şiddetli çarpışmalardır. Bu çarpışmaların neticesinde, Moskova ve Leningrad'ın Almanların eline geçeceği diplomatik çevrelerde dillendirilmeye başlamıştır. Konuşulanlardan kısa bir süre sonra ise Almanlar, yeni bir hareket başlatarak petrol ve iaşe açısından Moskova için vazgeçilmez olan Kafkasya ile merkezin irtibatını kesmiştir (TDA, 37165.148354.36/571, 06.10.1941;35414.139085.9/571, 10.10.1941; 31560.124815.15/501, 15.10.1941).

6. Kuybişev'e Taşınma ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler

Moskova üzerine artan Alman askeri baskısı karşısında Sovyet yönetimi, panik havasını önlemek üzere örfi karar almıştır. Alınan karar ve Alman askerinin ilerleyişinin geçici olarak engellenmesi ile Moskova'da nispeten sükûnet tesis edilmiştir (TDA, 31560.124815.9/501, 25.10.1941). Fakat Alman ordularının Moskova'ya 80 kilometre kadar yaklaştıkları bir sırada Sovyet yönetimi, başkent Moskova'yı taşıma kararı almıştır (Aral, 1968, s. 888; Şimşir, 1996, s. 421). Büyükelçiliklerin de taşınma gerekliliği karşısında, kordiplomatiğe bütün elçiliklerin Moskova'dan taşınması için tertibat alındığını bildirilmiştir. Elçiliklerin gidecekleri yeni adres, Moskova'nın 800 kilometre doğusunda bulunan Samara ismiyle de bilinen Kuybişev'dir. Her ne kadar kordiplomatiğin güvenliği için gerekli önlemler alınmış olsa da Aktay'a göre, yapılacak seyahat oldukça ağır ve tehlikelidir. Zira Alman uçakları geceli gündüzlü Moskova'nın etrafındaki tren hatlarını bombalamaktadır. Tüm olumsuz şartlara rağmen Aktay, yine de karara uyarak hareket edileceğini kaydetmiştir (TDA, 31560.124815.16/501, 15.10.1941).

Sovyet yönetiminin elçiliklerin trenle 15 Ekim saat 21.00'da hareket edeceklerini bildirilmesine rağmen tren ancak 16 Ekim sabahı 04.30'da hareket edebilmiştir. Keza elçiliklere ait otomobiller de yine aynı gün kafiye halinde sevk edilmiştir. Kuybişev'e hareket edilirken elçiliğin muhafazasını deruhte etmek üzere geride, elçilik çalışanlarından Cavid Ulvi Erçin kalmıştır. Erçin, Kuybişev'e hareket edildikten sonra gözlemlerini merkeze bildirmeye devam etmiştir. Elçiliklerin hareketinden kısa bir süre sonra Moskova'nın 30 kilometre batısında bulunan müstahkem "Majayiski" hattının yarılmasıyla birlikte durum, Sovyetler için oldukça zorlaşmaya başlamıştır. Moskova'nın hemen dışında yaşanan gelişmeler yönetim tarafından halktan saklanmamıştır. Hatta gelişmeler tebliğ edilmiş ve gazetelerde yer almıştır. Haberin duyulması sonrasında Erçin, binlerce kadın ve çocuğun Moskova'yı terk etmek üzere istasyonlara akın ettiğini, bir kısım halkın ise kamyonlarla yollara düştüklerini aktarmıştır. Moskova'nın düşeceğini düşünen Sovyet yönetimi metro, köprü gibi yapıların imha edilmesi için gerekli tertibatı almış ve askeri tesislerin parçalarını da nakletmiştir (TDA, 31560.124815.14/501, 17.10.1941).

Moskova'da oldukça sıkıntılı anlar yaşanırken Sovyet Hükümetin tamamına yakın bir kısmı yeni merkez olan Kuybişev'e taşınmıştır. Taşınma sonrasında SSCB başbakan yardımcısı ve harciye komiseri olan Molotov, duayen büyükelçiyi çağırarak seyahat ve elçiliklerin Kuybişev'deki durumu hakkında malumat almıştır. Sovyet yönetimi, alelacele taşınan elçilikler için gerekli yardıma bulunacağını bildirmesine rağmen taşınmanın getirdiği sıkıntılar ve imkansızlıklar bütün elçiliklerin ortak sorunu olmuştur (TDA, 31560.124815.8/501, 24.10.1941).

Kuybişev'e varıldıktan sonraki ilk dört günde hayli müşkülât çekilen ilk konu iaşe sorunudur. Sayıları 300-400'e varan yabancılar için tahsis edilen tek lokantada güçlkle yer ve yemek bulunması ciddi bir sorun olmuştur. Yaşanan soruna karşı Sovyet yönetimi elçiliklere erzak verileceğini bildirmiştir. Bu sayede herkesin evinde yemek imkanına kavuşmasına karşın şehirde gerekli mutfak aletlerinin hiçbirinin bulunamaması, bu çözümün tatbik edilmesini akim bırakmıştır. Kuybişev'de eksikliği hissedilen yalnızca mutfak eşyaları değildir. Esas problem "dehşetli" şekilde

nitelendirilen erzak sıkıntısıdır. Aktay'ın ifadesiyle bir parça ekmek için pek çok insan saatlerce sıra beklemektedir (TDA, 31560.124815.8/501).

Yaşanan erzak bunalımı karşısında elçilik personelinin beklentisi ise diğer elçiliklerin bağlı oldukları ülkelerin yaptığı gibi durumla ilgilenilmesidir. Yaşadığı hastalık ve yoklukların etkisiyle sınırlarının bir hayli yıprandığı anlaşılan Aktay, bu dönemde merkeze gönderdiği telgraflarda sitemkâr bir üslup kullanmıştır. Aktay, Bakanlığın kendilerinin varlığını unuttur bir vaziyet aldığını ve geçen tehlikeli anlarda merkeze gönderilen telgraflara "en azından alınmıştır" tarzında dahi cevap verilmemesini teessürle karşıladıklarını bildirmiştir. Aktay, sözlerinin sınırı aşmaması içinse şikayetçi olduğu konuları, otuz altı yıllık bir emektar olarak ve meslektaşlık şiarınca arz ettiği hususen belirtmiştir (TDA, 31560.124815.8/501).

Kuybişev'deki yaşanan diğer sorunlar da yine şehrin imkanları ve günlük yaşam kaygısı ile ilgilidir. Moskova'da dahi savaş sebebiyle sıkıntı yaşayan elçilik personeli, Kuybişev gibi Moskova'ya göre imkanları oldukça dar bir şehirde çok daha ciddi sorunlarla mücadele etmiştir. Örneğin Büyükelçilik için tahsis edilen konutun hiçbir eşyaya sahip olmaması ve şehrin imkanları gereği herhangi bir şey tedarik etmenin mümkün olmaması, dikkat çeken diğer sorunlardır. İlk izlenimler sonrasında, elçilik personeli tüm imkansızlıklar içerisinde bekleyen çetin kış koşulları adeta Aktay'ın tek düşüncesi haline gelir. Zira Büyükelçi sıklıkla geçim konusunu raporlarında dile getirmiştir. Durumun daha iyi anlaşılması için tıpkı Moskova'da olduğu gibi erzak fiyatları merkeze bildirilmiştir. Fiyatlar kıyas edildiğinde Kuybişev'in Moskova'ya göre farklı olmadığı, pahalılığın savaştan çok daha uzak olan bu şehirde de olduğu görülmüştür. Etin kilosu, yumurtanın on adedi 24 ruble (2 dolar), sütün litresi 8 ruble, oldukça zor bulunabilen lahana, domates ve havucun kilosu ise 12 rubledir. Fiyatları merkeze bildiren Aktay, alınan maaşla mesai arkadaşlarının geçinmelerine imkân olmadığına dikkat çekerek daha önce talepte bulunduğu zam konusunu, tekrar gündeme getirmiş ve artık bunun bir zaruret olduğunu ifade etmiştir (TDA, 31560.124815.8/501).

7. Büyükelçiliğin Kuybişev Çalışmaları ve Türk-Sovyet İlişkileri

Birçok zahmetten sonra savaş atmosferi içerisinde Kuybişev'e taşınan elçilik personeli, burada daha fazla sorunla yüzleşmiştir. Moskova'da en azından bir düzene sahip olan Türk diplomatları ve onların aileleri, Kuybişev'de mahrumiyet içerisinde yeni bir düzen kurmak zorunda kalmıştır. Tüm bunlara karşı, sürmekte olan savaşın Türkiye'nin dış politikası ve milli güvenliği için arz ettiği önem karşısında tüm sıkıntılar unutulmuş çalışmaya başlanmıştır. Kuybişev'de ilk iş olarak Türk vatandaşların durumu ile ilgilenilmiştir (TDA, 335231.138611.260/571, 03.01.1942). Fakat Büyükelçiliğin meşguliyeti, esas olarak savaşa dair öğrenilen bilgilerin merkeze yollanmasıdır. Aktay'ın Polonya Elçisinden öğrendiği bilgiler bu doğrultuda Türk dış politikasının anlaşılması için dikkat çeken gelişmelerdendir. Aktay'ın Ankara'ya gönderdiği bilgiler içerisinde, Polonya-Çekoslovakya arasında imza edilen konfederasyon ile Sovyetlerin savaşın sonunu beklemeden Polonya ile anlaşma yaparak Ukraynalarının meskûn bulunduğu toprakları, Polonya'dan gönül rızası ile almak istemesi yer almıştır. Polonya-Çekoslovakya konfederasyonu Türkiye için daha tali bir mesele iken Sovyetlerin Polonya topraklarına doğru yayılma isteği göstermesi, SSCB'nin savaş sonrası için endişe uyandıran politikalarına ışık tutmuştur. Keza aynı gerekçelerle SSCB'nin İran işgali konusu da yakından takip edilmiştir (TDA, 296.2227.76/566, 27.01.1942; 35054.138123.18/571, 18.03.1942).

Alman-Rus Harbi başladıktan sonra Türkiye'nin temel beklentisi İtalya'nın Ankara Büyükelçisi Ottavia De Peppo'nun ifade ettiği gibi "...son Alman askerinin, son Rus cesedi üzerine düşmesiydi." (Akt. Hale, 2003, s. 86). Bu kapsamda Kuybişev Büyükelçiliği savaşla ilgili gelişmeleri yakından takip etmiştir (TDA, 35231.138615.25/571, 04.02.1942). Sovyet topraklarında süren savaşın şiddetli bir hal alması karşısında ise Türkiye'nin savaş içerisinde konumu bir hayli önem kazanmıştır. Bu kapsamda Türkiye'nin önemi ve her iki tarafın da Türkiye'yi yanına çekmek istediği ile ilgili bir yazı, "Moskova ve Ankara" başlığı ile New York Times'ta yayınlanmıştır (TDA, 23253.101834.1/571, 09.01.1942).

Türkiye'nin stratejik öneminin Müttefikler tarafından oldukça dikkate alındığı bir süreçte Kuybişev Büyükelçiliğinde de dikkat çekici gelişmeler yaşanmıştır. Büyükelçi Aktay, Hükümetle temas etmek üzere geçici olarak Ankara'ya hareket edeceğini Sovyet yetkililere bildirmiş, nihayetinde ise Sovyet yönetiminin sağladığı uçak, otomobil gibi kolaylıklarla Türkiye'ye gitmek üzere Bakü'ye hareket etmiştir (TDA, 35521.139765.6/571, 12.04.1941; 35521.139765.7/571, 14.04.1941; 35521.139765.8/571, 14.04.1941). Bakü'den trenle hareket eden Aktay, tedavi olmak üzere 24 Nisan tarihinde ise Ankara'ya varmıştır (Şimşir, 1996, s. 421-422).

Aktay'ın hastalığının vazifesine dönmesine müsait olmaması karşısında Kuybişev'i elçisiz bırakmamak üzere 27 Haziran'da, Dışişleri Bakanlığı Kâtibi Umumi Muavini birinci sınıf elçi Cevat Açıkalın için Sovyet Hükümetinden AGREMAN talebinde bulunulmuştur. 7 Temmuz'da SSCB yönetiminin muvafakatinin alınmasıyla birlikte önemli bir diplomat olan Açıkalın yeni büyükelçi olarak görevlendirilmiştir (TDA, 35521.139761.23/571, 27.06.1942; 35521.139761.21/571, 07.07.1942). Görevlendirilme oldukça önemlidir zira, 1939 yılından beri normal ve dostane görünen Türk-Sovyet ilişkileri, Almanların SSCB'nin Boğazlarla ilgili talepleri konusundaki ifşaatları ile oldukça nazik bir konu haline gelmiştir. Her ne kadar bu tür haberler propaganda olarak kabul edilse de Türk-Sovyet ilişkilerindeki düzey, iki devlet arasındaki ilişkilerin ıslahı için İngilizlerin devreye girmesini gerektirmiştir. Bu kapsamda mezkûr konu hakkında bir yazı yayınlayan Times gazetesi, Cevat Açıkalın'ın Kuybişev'e atanmasının iki ülke ilişkileri için bir dönüm noktası olacağı değerlendirmesinde bulunmuştur (TDA, 37109.148949.15/534, 01.07.1942).

Kısa süre içerisinde Kuybişev'e hareket eden Açıkalın, Kuybişev'e vardıktan sonra da Moskova'ya giderek itimatnamesini sunmak üzere Moskova'ya hareket etmiştir. Açıkalın'ın Moskova süreci dikkat çeken bazı gelişmelere sahne olmuştur. Büyükelçinin diplomatik usullerin hilafına olarak Molotov'un bizzat Kremlin'deki dairesine götürülmesi gibi girişimler, Türkiye'nin konjonktürel öneminden kaynaklanmıştır. Molotov'la dairesinde görüşen Açıkalın, giriş faslından sonra Trabzon, Hopa havalisinde Türk askerinin toplanmasını, "Moskova'da, Türkiye'nin SSCB topraklarını işgal hazırlığı olarak görülüp endişe oluşturduğunu" Ankara'da duyduğunu söylemiştir. Molotov'un bilgi almak istemesi üzerine Büyükelçi Açıkalın, Sovyetleri endişelendiren bu gelişmeyi izhar etmiştir. Açıkalın, Almanya'nın Kafkasya'yı işgal etmek üzere Trabzon'a bir çıkarmak yapmasını engellemek üzere Trabzon ve Hopa civarında askerinin toplandığını belirterek bu açıklamayı, Türk-Sovyet ilişkilerine katkı sağlamak için yaptığını kaydetmiştir. Molotov ise Türkiye'nin açık siyasetinden memnuniyet duymuştur (TDA, 35231.138611.187/571, 30.08.1942).

Stalin başta olmak üzere bazı Sovyet yetkililerin Moskova'da bulunması, Açıkalın'ın sıklıkla Moskova'ya gitmesini gerektirmiştir. Bu ziyaretler hem ikili ilişkilerin durumu hem de savaşın gidişatı ile ilgili olmuştur. İkili ilişkilerde oldukça dikkatli olunması, münasebetlerin nazik bir atmosferde olduğunu göstermektedir. Örneğin Açıkalın, Moskova ziyareti öncesi Ankara'ya gönderdiği telgrafta, İsmet İnönü'nün "sinirlenmiş muharip taraflar ortasında tarafsızlık politikası yürütmek Hükümet için çok yorucu olmaktadır" sözünün açıklanmasını istemiştir. Keza tüm direktifleri ziyaret öncesi alan Büyükelçi, Moskova'da iken acil durumlar dışında Ankara ile Kuybişev'e döndüğünde görüşmüştür. Savaşın SSCB için oldukça kritik bu evresinde Açıkalın'ın temasları, "tam ve mutlak" bir dostluk havası içerisinde geçmiştir. Zira Türkiye'nin Almanya tarafından savaşa dahil edilmek istediği süreçte, Açıkalın'ın Türkiye'nin tarafsızlığını Moskova'da vurgulaması, Sovyet yönetimi için oldukça önemlidir. Fakat tüm olumlu ifadelere rağmen her iki tarafın da birbirlerine karşı endişesi tam olarak giderilmemiştir. Açıkalın, Sovyet yetkililerle yaptığı görüşmelerde onların üstü kapalı imaları karşısında, Türk dış politikasının hiçbir zaman Sovyet Rusya'dan ayrı düşmediğinin altını çizmiştir. SSCB, Türkiye'nin Almanya ile birlikte hareket edeceğini düşünürken, Türkiye ise SSCB'nin yayılma emellerinden endişe duymuştur (TDA, 34844.136783.29/571; 35231.138611.191/571).

Türk-Sovyet ilişkileri, Afrika gelişmeleri; Adana Görüşmesi gibi kritik dönemlerde yoğunlaşmıştır (TDA, 35231.138615.32/571). Savaşın Müttefikler için dönmeye başladığı tarihte önemi daha da artan Türkiye'nin tutumu, özellikle SSCB için bir hayli önemlidir. Zira Moskova'ya göre, Türkiye'nin

Almanya yanında savaşa dahil olması sürecin tersine dönmesine neden olabilecektir. Bu sebeple Sovyetlerin Türkiye ile dostluğa resmi bir nitelik katmak istediği, Türkiye'nin ise kati bir tutum almaktan kaçındığı bir süreç yaşanmıştır. Nitekim Adana'da İngiliz Başbakanı Winston Churchill ile İsmet İnönü arasında gerçekleşen buluşma sonrasında 24 Mart 1943 tarihinde Molotov'la Açıkalin arasında bir görüşme gerçekleşmiştir. Molotov, daha önce gerçekleşen Stalin ve Churchill arasındaki görüşmenin detaylarını anımsatarak, Stalin'in Churchill'a "eğer Türkler daha sıkı münasebet tesis etmek istiyorlarsa söylesinler biz bu dileği hüsnü telâkkiye hazırız" dediğini; Churchill'in ise Türklerin bunu istediğini söylediğini bir kez daha hatırlatarak Açıkalin'in dostluk için nasıl bir teklifle geldiğini sormuştur. Açıkalin, Molotov'a önceki görüşmeyi Ankara'ya bildirdiğini, Türkiye'nin mevcut dostluğun ifade ve teyidi için bulunacak bir şekle hazır ve amade olduğunu belirtmiş ve arzu edildiği takdirde Adana Görüşmesi ile ilgili ortak bir beyanname yayınlamayı teklif etmiştir. Açıkalin, henüz Moskova'ya gitmeden Merkezle gerçekleştirdiği yazışmada bir önceki Molotov görüşmesini göz önünde tutarak herhangi bir metin yerine o esnada yapmış olduğu teklifi gündeme getireceğini bildirmiş, nihayetinde de kararlaştırıldığı gibi ortak beyanname teklifini yinelemiştir. Molotov, Açıkalin'in teklifi olan Adana görüşmesinin genel bir konu olduğunu, SSCB'nin ise iki ülke arasında hususi bir niyet gösteren adım talep ettiğini belirtmiştir. Açıkalin ise Türkiye ile SSCB arasında hali hazırda yürürlükte bulunan Türk-Sovyet Dostluk ahitlerinden "daha kuvvetli bir şeyin mevcut olamayacağını" söylemiştir. Beyannamenin bir netice vermeyeceğini söyleyen Molotov, Churchill'in sözlerini hatırlatarak ilişkileri sıkılaştırmak talebinin kendilerinden gelmediğini ifade etmiş, fakat Sovyetlerin istediği tarzda bir netice elde edememiştir (TDA, 35231.138615.47/571, 22.03.1943; 35231.138615.33/571, 25.03.1943).

Türkiye'yi savaşa sokacak ya da Alman işgaline sebep verecek bir girişimden şiddetle kaçınan Türk dış politikası için 1943 yılı, henüz her şeyin net görüldüğü bir tarih olmaktan uzaktır. Zira Almanya ve SSCB'nin yeniden anlaşması için Japonya tarafından çaba sarf edildiği iddialarının dolaştığı ve yine Almanya'nın propaganda amacıyla basın üzerinden Sovyetlerin Boğazlarla ilgili niyetlerini duyurduğu bu belirsizlik döneminde, Türkiye için en uygun yol mevcut politikanın devamı şeklinde görülmüş, Açıkalin ise bu politikanın Kuybişev-Moskova hattında uygulanmasına çalışmıştır (TDA, 220211.213964.0/539, 19.04.1943; 31963.130406.18/501, 03.06.1943).

8. Moskova'ya Dönüş ve SSCB'nin Değişen Türkiye Politikası

Sovyet Rusya için oldukça ağır bir karar olarak değerlendirilen Kuybişev'e taşınma kararı, Alman askerlerinin Moskova'ya oldukça yaklaştıkları bir sırada alınmış, savaşın tersine dönmesiyle de karar yeniden değiştirilmiştir (TDA, 35231.138611.188/571, 30.08.1942). Teknolojik gelişmeler, 1942 yılının yazından itibaren Almanya'ya üstünlük sağlayan "Yıldırım Savaşı"nın hızını kesmişse de Sovyetlerin karşı taarruza kalkması ancak 15 Temmuz 1943'te mümkün olmuştur. Bu tarih itibarıyla Alman gerilemesi hızlanmış, 1944 yılının Nisan ve Mayıs aylarında bazı toprakları hariç olmak üzere SSCB savaş öncesi sınırlarına ulaşmıştır (Archer vd., 2020, s. 626; Armaoğlu, s. 395).

Savaşın dengelerinin yavaş yavaş değişmeye başladığı bir tarihte, Türkiye'nin Kuybişev Büyükelçiliğinde yeni ve dikkat çekici bir gelişme yaşanmış, Büyükelçi Cevat Açıkalin Haziran ayında Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreterliğine atanmıştır (TDA, 35231.138615.45/571, 28.06.1943). Açıkalin'in yerine ise daha önce Moskova'da büyükelçilik yapan Hüseyin Ragıp Baydur atanmıştır. Baydur'un yeni büyükelçi olarak tercih edilmesinde, Açıkalin sonrasında da ikili ilişkilerin başarılı bir şekilde sürdürmek istenme düşüncesi yer almıştır. Zira bu konu Baydur'un imatnamesini takdimi sırasında dile getirilmiştir. Baydur için 28 Haziran'da istenen agreman talebi, 3 Temmuz 1943 tarihinde cevaplanmış, fakat Baydur'un göreve başlaması hemen mümkün olmamıştır. Baydur'un Roma'da görevli olması, SSCB'nin hali hazırda Türkiye için arz ettiği önem Açıkalin'in görevini ayrıldığı tarihe kadar yoğun bir şekilde sürdürmesini gerektirmiştir (TDA, 35521.139761.10/571, 03.07.1943; 35521.139764.1/571; 35521.139761.12/571; 35231.138615.4/571).

Baydur'a agreman verildiği fakat henüz göreve başlamadığı günlerde Sovyet yönetimi Alman ordusu karşısında alınan galibiyetlerle Kuybişev'de bulunan kordiplomatığın Ağustos ayında Moskova'ya taşınması kararını vermiştir (TDA, 5521.139761.14/571, 31.07.1943;

35521.139761.13/571, 02.08.1943). Sovyetlerin Almanya'ya karşı galip gelmeye başlaması, Türk-Sovyet ilişkilerinde de yeni bir perdenin açılmasına yol açmıştır. Baydur için agreman talep etmek üzere Molotov'la görüşen Açıkalın, değişen Sovyet politikasının ilk izlenimlerini edinmiştir. Molotov, ziyaret sırasında dostluk sözleri kullandığı sırada "bütün nahoş meselelere rağmen münasebatımız normaldir" cümlesini sarfetmiştir. Açıkalın, nahoştan kastedilene sorduğunda ise Molotov, iki konuya temas etmiştir. İlki Alman Büyükelçi Franz von Papen suikastı ve bununla ilgili olarak Sovyetlerin ithamı (bk. Karataş, 2019), ikincisi ise Moskova seferi öncesi imzalanan (1941) Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşmasıdır (TDA, 35231.138615.40/571, 06.08.1943).

Suikast davası daha tali bir mevzu iken Molotov, esas olarak Türkiye'nin Sovyet seferi öncesi Almanya ile anlaşmasını problem etmiştir, zira konuşma bu konuya yoğunlaşmıştır. Türkiye'nin durumunu "karmaşık" olarak değerlendiren Molotov, Türkiye'nin Sovyetlerle dostluk, İngilizlerle ittifakı olmasına karşı Almanların Sovyetlere saldıracağına bilindiği bir sırada Türkiye'nin Almanya ile anlaşmasını, "nahoş" olarak değerlendirmiştir. Açıkalın, ilk olarak Papen suikastı meselesinin politik olmayıp adli mesele olduğunu söyledikten sonra Almanya'yla yapılan anlaşma ile Sovyet Rusya yapılan saldırı arasında bağ bulunmadığını söylemiştir. Anlaşmanın yapıldığı dönemi hatırlatan Açıkalın, "yapa yalnız" olan Türkiye'nin tarafsızlığının "kükremiş müstevli Alman ordusu"nu Bulgaristan'da durduran bir sed vazifesi görmesinin dost ve müttefiklerin yararına olan bir hizmet olarak değerlendirmiştir. Molotov, bu kez Türk basının Almanya'nın lehinde olduğunu ileri sürmüş, Açıkalın ise Türkiye'de sansürün olmadığını ve bu konunun iki ülke ilişkileri için kale alınabilecek bir mesele olmadığını belirtmiştir. Açıkalın, Molotov'la görev süresi sona ermeden bir kez daha görüşmüş, bu kez de Molotov, bir önceki konuşmasını hatırlatarak Türk-Sovyet ilişkilerinin "pozitif bir inkişaf" arz etmediğini vurgulamış ve Türkiye'nin tarafsızlığını eleştirmiştir. Türkiye'nin Almanya ile iyi ilişkiler yürütmek istediğini söyleyen Molotov, bu durumun ise Almanya'ya yaradığını belirtmiştir. Molotov, "nahoş" Türkiye-SSCB ilişkileri kapsamında İtalyanların 12 Ada'yı boşaltmaları ile Türkiye'nin kendi menfaati için pozitif bir karar alarak yıkılmak üzere olan İtalya'ya "son darbeyi" vurmak için harekete geçip geçmeyeceğini sorgulamıştır. Keza Molotov, Türkiye'nin İtalya'ya savaş ilan etme kararı almasının Almanya ile savaşan SSCB ile "pozitif bir inkişafa" yol açacağını kaydetmiştir. Açıkalın ise Türkiye'nin tarafsızlık politikasının devamını vurgulamıştır (TDA, 35231.138615.40/571).

Açıkalın, Türkiye sayesinde Balkanlarda duran Alman ordusunun Asya ve Afrika istikametlerindeki müttefikleri ile birleşmesinin önüne geçtiğini vurguladıktan sonra 12 Ada konusunda Türkiye'nin "opportuniste" bir politika takip etmediğini ve Türkiye'nin bitaraf durumunun Almanya için değil aksine hem dostları hem de müttefikleri için yararlı olduğunu belirtmiştir. Türkiye'nin savaşın son iki yıllık karanlık devrinde, anti-Sovyet politikası yapmayan tek devlet olduğunu belirten Açıkalın, Sovyetlerin bazı duyarlılıklarının olabileceğini, fakat Türkiye'den "şüphe etmeye" hakkının olmadığını söylemiştir. Görüşme sona ererken Açıkalın, birçok siyasi konunun çözümü için Molotov'tan her türlü etkenlerden azade ve samimi olarak Türkiye'nin hiçbir zaman anti-Sovyet politika takip etmemiş ve etmeyecek olmasını göz önünde bulundurmasını istemiştir. Görüşme sonrası mükalemeyi değerlendiren Açıkalın, dört yıl önce Türkiye'nin SSCB'ye yardım teklif etmesine karşılık Molotov'un Almanya'nın çekincelerini Türk yetkililere kabul ettirmek istemesini hatırlatarak, aradan geçen zamandan sonra Molotov'un tavrını "istihza" ile karşılamıştır. Buna karşın Açıkalın, Molotov'la gerçekleşen konuşmaya, bir müzakere ya da münakaşa şekli vermekten şiddetle kaçınmış, Türkiye'nin argümanlarını zikretmeden Molotov'un konuyu anlamasına çalışmıştır (TDA, 35231.138615.42/571, 07.08.1943; 35231.138615.41/571, 12.08.1943).

Molotov'la yaptığı görüşmeden hemen sonra Büyükelçi Cevat Açıkalın yeni görevine başlamak üzere 8 Ağustos tarihinde SSCB'den ayrılmış, büyükelçilik işlerini ise geçici olarak Muammer Hamdi Dambel yürütmeye başlamıştır (TDA, 35521.139764.2/571, 09.08.1943). Zira yeni Büyükelçinin daha önce taşınma kararı alındığı için Kuybişev'e gelmesi yerine, doğrudan Moskova'ya gelmesi uygun görülerek bildirilmişti. Sovyet yönetimi tarafından alınan kordiplomatiği taşıma kararı, 11 ve 15 Ağustos tarihlerinde iki katile halinde uygulanmaya başlanmıştır. Türkiye Büyükelçiliğinin ise

İngiltere, Norveç, Yunanistan, İran, Çekoslovakya, İsveç, Küba elçilikleri ile aynı grupta yer alarak son katile olarak 21 Ağustos'ta taşınması kararlaştırılmıştır. 21 Ağustos'ta 11.00'da Büyükelçilik memur ve müstahdemleri ile Kuybişev'den hareket ederek 22 Ağustos saat 18.00'da aradan geçen üç yıl sonra yeniden Moskova'ya varmıştır (TDA, 35414.139085.13/571, 31.07.1943; 35521.139761.15/571, 15.08.1943; 35231.138611.210/571, 23.08.1943).

9. Sonuç

Kırım Hanlığı üzerinden Osmanlı Devleti ile Moskova Büyük Knezliği arasında başlayan Türk-Rus ilişkileri, 500 yılı geride bırakırken münasebetlerin ilk dönemi dostane gelişmiştir. Akdes Nimet Kurat'tan mülhem, büyük devlet olma yoluna giren her bir devlet gibi Rusya da kuvvet ve kudreti nispetinde komşuları aleyhinde genişleme siyaseti takip etmiştir. Rusya, dostluk devri olarak nitelendirilen ilk dönemden sonra, Osmanlı Devleti ile niza yaşamaya başlamış, nihayetinde Osmanlı Devleti'nin güç kaybetmesiyle birlikte Rus Çarlığı, Ortodoks ve Slav politikalarını hayata geçirerek Osmanlı'nın aleyhine genişlemiştir. XIX. yüzyıldan Çarlık Rusya'nın yıkıldığı 1917 yılına kadar Türk-Rus ilişkileri, Türkiye tarafı için kaybedilen savaşlar neticesinde yaşanan göç ve kayıplar gibi sebeplerle oldukça travmatiktir. I. Dünya Savaşı sonrasında yıkılan Çarlık Rusya'sı ve Osmanlı Devleti sonrasında yeni kurulan SSCB ve Ankara Hükümeti arasında taze bir başlangıç yapılırken, 1921 yılında yapılan anlaşma ile Türk-Rus ilişkilerinde yeni bir evre başlamıştır. Yeni dönemin en önemli işaretlerinden birisi Ankara Hükümeti'nin ilk dış politika kararlarının Sovyetlerle ilgili olmasıdır. Rus travmasının oluşturduğu şüphe, SSCB'nin Millî Mücadele döneminde sağladığı yardımlarla yeni bir değerlendirmeyi doğurmuş, buna karşın Batılı ülkelere karşı ise şüphe ile bakılmıştır.

Millî Mücadele'nin şekillendirdiği Türk dış politikası, revizyonizm dalgasının Avrupa'da başlattığı değişimle yeni bir noktaya taşınmıştır. İki dünya savaşı arası dönem olarak nitelendirilen bu dönemde Türkiye, SSCB dostluğunu muhafaza ederek Batılı devletlerle de iş birliği kanalı tesis etmek istemiştir. Türk dış politikasının Sovyetlere yönelik sürdürdüğü politikaya karşın, yine ilk kez bu dönemde Moskova siyaseti, Boğazlar (1936) ve Almanya ile ittifak konularında farklılık göstermiştir. SSCB'nin politikadaki hat değişikliğine rağmen II. Dünya Savaşı'na gidilen süreçte Türkiye, Sovyetlerle karşı karşıya gelmekten kaçınmıştır. Sebebi olmadığı savaşın tarafı olmama politikası izleyen Türkiye, II. Dünya Savaşı başladıktan sonra aktif bir tarafsızlık politikası izlemiş, bu durum Türkiye-SSCB arasında Türkiye'nin Savaş sonrasındaki dış politika kararlarını da etkileyecek gelişmeler yaşanmasına yol açmıştır. Değişmeye başlayan Sovyet politikası, Osmanlı Devleti dönemindeki travmaları hatırlatırken, bu dönemde Türk-Rus münasebetlerinin en trajik hikayelerinden birisi yaşanmıştır.

II. Dünya Savaşı'nın dönüm noktası olarak addedilen Almanya'nın SSCB'ye yönelik Barbarossa Harekâtı'nın başlatması, beraberinde Alman tazyiki altında kalan Moskova Büyükelçiliğimizi de etkilemiştir. Savaşın kritik bir döneminde yaşanan Moskova'yı işgal girişimi beraberinde Türk-Rus ilişkileri için de yeni bir safha başlatmıştır. Sovyet yönetiminin aldığı kararla Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliği, kordiplomatikle birlikte daha güvenli addedilen Kuybişev'e taşınmıştır. Moskova/Kuybişev Büyükelçiliği Türkiye'nin SSCB'den kaynaklı endişeler yaşadığı bir dönemde tüm yokluklara karşı, Dışişleri Bakanlığı tarafından ehemmiyet arz edilen görevleri, olağanüstü şartlar altında yerine getirmiştir. Türk diplomasi tarihinin ancak genel hatlarının bilindiği, detaylarının fazla bilinmediği göz önünde tutulduğunda Moskova ve Kuybişev dönemlerinde Büyükelçilerin gönderdiği raporlar, Türk-Rus ilişkileri için oldukça detaylı birtakım bilgilere sahip olmamızı mümkün kılmıştır. Savaş şartları içerisinde sıkıntı yaşayan büyükelçilik personelinin gündelik yaşamına dair veriler de sunan raporlar, diplomasi tarihimizin pek fazla bilinmeyen bir yönünü diplomatların gündelik kaygılarını ortaya çıkartmaktadır. Bu doğrultuda gündelik kaygıların başında Türk diplomatların geçim konusu yer almıştır. Savaş döneminde Türkiye'nin pek çok dış temsilcilğinde yaşanan krizin ötesinde bir sıkıntı ile karşı karşıya kalan Kuybişev Büyükelçiliği, günlük yiyeceklerini dahi temin etmekte güçlüklerle karşılaşmıştır.

Gündelik hayat, geçim ve ölüm kaygısı yaşanan süreçte, tüm sıkıntı ve noksanlıklara karşı Büyükelçiliğin olağan üstü bir gayretle görevini yerine getirdiği görülmüştür. Bu kapsamda Büyükelçi Ali Haydar Aktay'ın yaşadığı ciddi sağlık sorunlara rağmen Savaşın Türk dış politikasında kapladığı ehemmiyetli konum nedeniyle, tedavi olmak amacıyla dahi Büyükelçilik görev yerini terk edememesi gibi trajik olaylar yaşanmıştır. Almanya'nın Rusya seferi sırasında, Türkiye'nin durumunun savaşın gidişatına etki edecek olması, Türkiye'nin savaşın her iki taraf için özellikle de üzerindeki baskıyı bertaraf etmek isteyen SSCB için oldukça önemli bir hal almış, bu durum ise Türkiye'nin savaş statüsü konusunda Türkiye Büyükelçiliği ile Sovyet makamları arasında hayati görüşmelerin gerçekleştirilmesini gerektirmiştir. Türkiye'nin tarafsızlığının sürdürülmesi, esas politika ise de aynı zamanda savaş sonrası için SSCB'nin Türkiye'ye yönelik niyetlerini anlamaya çalışmak, Büyükelçiliğin ilgilendiği bir diğer konudur. Türkiye, savaş dışı kalmaya çalıştığı süreçte, Sovyetlerin Türkiye'nin politikalarını "nahos" olarak nitelendirmeye başlaması ve iki ülke ilişkilerinin "pozitif bir inkişaf" arz etmediğini dile getirmesi, Kuybişev Büyükelçiliği'nin Türk-Sovyet ilişkilerindeki dönüşümü tespit ettikleri bir süreci başlatmıştır.

Türkiye'nin olağan üstü büyükelçiliği olan Kuybişev Büyükelçiliği, Moskova'dan ayrılıp geri döndüğü tarihe kadar Türk diplomasi tarihinin sıra dışı büyükelçiliklerinden birisi olmuştur. Bu dönemde Sovyet yönetimi ile yapılan görüşmeler, Büyükelçilik personelinin gündelik yaşamına dair sunulan veriler, Türk-Rus ilişkilerini anlamak ve diplomasi tarihimizin görünmeyen bazı noktalarını görünür kılmak açısından oldukça kıymetli veriler sağlayan önemli bir referans kaynağıdır.

Kaynakça

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Aral, H. (1968) *Dışişleri Bakanlığı 1967 Yıllığı*. Ankara: Basım ve Ciltevi.
- Aralov, S. İ. (2021). *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları 1922-1923*. Çev. Hasan Âli Ediz. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Archer, C. ve Herwig, H., Ferris, J. R., Travers, T. E. (2020). *Dünya Savaşı Tarihi*. Çev. Cem Demirkan. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Armaoğlu, F. 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Alkim Yayınevi.
- Beevor, A. (2022). *Stalingrad*. Çev., Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Birsel, İ. (1999) "Oturum Başkanı Büyükelçi İsmet Birsel'in Açış Konuşması", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992 Sempozyuma Sunulan Tebliğler, Ankara 12-14 Aralık 1992, Bildiriler*. TTK., 1-2.
- Çağatay, N. (1999). "Türk Tarih Kurumu Başkanvekili Prof. Dr. Neşet Çağatay'ın Konuşması", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992 Sempozyuma Sunulan Tebliğler, Ankara 12-14 Aralık 1992, Bildiriler*. TTK, 23-24.
- Deringil, S. (1994). *Denge Oyunu İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü. *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*.
- Gürün, K. (1999). "17 Aralık 1925 Türk-Rus Anlaşması", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992 Sempozyuma Sunulan Tebliğler, Ankara 12-14 Aralık 1992, Bildiriler*. Türk Tarih Kurumu, 181-188.
- Gürün, K. (2010). *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara: TTK.
- Hart, L. (1998). *II. Dünya Savaşı Tarihi Cilt I*. Çev. Kerim Bağrıaçık. Yapı Kredi Yayınları.
- Hale, W. (2003). *Türk Dış Politikası 1774-2000*. Çev. Petek Demir. Mozaik.
- İnalçık, H. (1999). "Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992 Sempozyuma Sunulan Tebliğler, Ankara 12-14 Aralık 1992, Bildiriler*. TTK., 25-36.

- Karataş, B. (2019). "II. Dünya Savaşı Sırasında Franz Von Papen Suikastı Çerçevesinde Türkiye, Sovyetler Birliği ve Almanya İlişkileri", *ÇOMÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 127-137.
- Kissinger, H. (2011). *Diplomasi*. Çev. İbrahim H. Kurt. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Kurat, A. N. (2011). *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurutuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*. TTK.
- Kurat, Y. T. (1999). "XIX. Yüzyılda Rusya'nın Balkanlardaki Panslavizm ve Panortodoks Politikası Karşısında Osmanlı Diplomasisi", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç Türk Tarih Kurumu Sempozyuma Sunulan Tebliğler, Ankara 15-17 Ekim 1997, Bildiriler*. Yay. haz. İsmail Soysal, TTK, 173-177.
- McCarthy, J. (2019). *Türkler ve Ermeniler Osmanlı İmparatorluğu'ndan Milliyetçilik ve Çatışma*. Çev. Fatma Sarıkaya, TTK.
- Potskhveriya, B. B. (1999). "1920 ve 1930'lu Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992 Sempozyuma Sunulan Tebliğler, Ankara 12-14 Aralık 1992, Bildiriler*. TTK, 189-195.
- Pritsak, O. (1999). "1491-1532 Yıllarında Osmanlı-Moskova İlişkileri", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992 Sempozyuma Sunulan Tebliğler, Ankara 12-14 Aralık 1992, Bildiriler*. TTK, 65-71.
- Roberts, J. M. (2003). *Yirminci Yüzyıl Tarihi*. Çev., Sinem Gül. Dost Kitabevi.
- Sander, O. (1996). *Siyasi Tarih 1918-1994*. İmge Kitabevi.
- Soysal, İ. (2000). *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945)*. TTK
- Şimşir, B. N. (1999). "1878-1918 Yıllarında Türk-Rus İlişkileri", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç Türk Tarih Kurumu Sempozyuma Sunulan Tebliğler, Ankara 15-17 Ekim 1997, Bildiriler*. Yay. haz. İsmail Soysal, TTK, 147-152.
- Şimşir, B. N. (2001). *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları Cilt IV*. TTK.
- Şimşir, B. N. (1996). *Bizim Diplomatlar*. Bilgi Yayınevi.
- Tansu, S. N. (2020). *İki Devrin Perde Arkası (Hüsamettin Ertürk Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı)*. Yay. Haz. Mehmet Mert Çam. İlgü Kültür Sanat.
- Uçarol, R. (2000). *Siyasi Tarih (1789-1999)*. Filiz Kitabevi.

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Dışişleri Başkanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA),

- TDA, 35054.138114.16/571, 11.06.1940.
- TDA, 35230.138604.11/571, 08.09.1940
- TDA, 35230.138604.9/571, 08.09.1940.
- TDA, 88438.319082.157/571, 28.12.1940.
- TDA, 34844.136783.11/571, 03.01.1941.
- TDA, 34844.136783.58/571, 30.04.1941
- TDA, 34844.136783.57/571, 03.05.1941.
- TDA, 35554.139941.10/571, 07.06.1941.
- TDA, 31560.124815.49/501, 22.07.1941.
- TDA, 35521.139765.18/571, 22.02.1940.
- TDA, 35521.139765.13/571, 02.08.1941.
- TDA, 35521.139765.14/571, 04.08.1941.
- TDA, 35521.139765.12/571, 22.08.1941.
- TDA, 35521.139765.9/571, 29.08.1941.

TDA, 37165.148354.36/571, 06.10.1941.
TDA, 35414.139085.9/571, 10.10.1941.
TDA, 31560.124815.15/501, 15.10.1941.
TDA, 31560.124815.9/501, 25.10.1941.
TDA, 31560.124815.16/501, 15.10.1941.
TDA, 31560.124815.14/501, 17.10.1941.
TDA, 31560.124815.8/501, 24.10.1941.
TDA, 35040.138303.1/571, 09.05.1941.
TDA, 35040.138298.19/571, 03.06.1941.
TDA, 35414.139085.2/571, 07.06.1941.
TDA, 335231.138611.260/571, 03.01.1942.
TDA, 35054.138123.18/571, 18.03.1942.
TDA, 35231.138615.25/571, 04.02.1942.
TDA, 23253.101834.1/571, 09.01.1942.
TDA, 35521.139765.6/571, 12.04.1941.
TDA, 35521.139765.7/571, 14.04.1941.
TDA, 35521.139765.8/571, 14.04.1941.
TDA, 35521.139761.23/571, 27.06.1942.
TDA, 35521.139761.21/571, 07.07.1942.
TDA, 37109.148949.15/534, 01.07.1942.
TDA, 35231.138611.187/571, 30.08.1942.
TDA, 34844.136783.29/571, 20.09.1942
TDA, 35231.138611.191/571, 15.12.1942
TDA, 35231.138611.181/571, 18.12.1942,
TDA, 35231.138615.29/571, 18.12.1942
TDA, 35231.138615.31/571, 19.12.1942
TDA, 88438.319082.140/571, 27.01.1943
TDA, 35231.138615.32/571, 13.03.1943.
TDA, 35231.138615.47/571, 22.03.1943
TDA, 35231.138615.33/571, 25.03.1943.
TDA, 220211.213964.0/539, 19.04.1943
TDA, 31963.130406.18/501, 03.06.1943.
TDA, 35231.138611.188/571, 30.08.1942.
TDA, 35231.138615.45/571, 28.06.1943.
TDA, 35521.139761.10/571, 03.07.1943
TDA, 35521.139764.1/571, 31.07.1943
TDA, 35521.139761.12/571, 04.08.1943
TDA, 35231.138615.4/571, 21.10.1943.
TDA, 5521.139761.14/571, 31.07.1943
TDA, 35521.139761.13/571, 02.08.1943.
TDA, 35231.138615.40/571, 06.08.1943.
TDA, 35231.138615.42/571, 07.08.1943
TDA, 35231.138615.41/571, 12.08.1943.
TDA, 35521.139764.2/571, 09.08.1943

THE TURKISH IMMIGRANT EMBASSY FROM MOSCOW TO KUYBYSHEV AND TÜRKİYE-USSR RELATIONS (1941-1943)

Extended Abstract

Aim: The study examines the embassy that was moved from Moscow to Kuybyshev and the relations between Türkiye and the USSR during this period. Moscow/Kuybyshev was not the only embassy of Türkiye that had to move during World War II. The embassies in China and France were also moved due to the developments during the war. However, what distinguishes the Kuybyshev/Moscow embassy from other embassies is the daily and diplomatic difficulties experienced by the embassy personnel. The ambassador's mention of the moving process and the difficulties experienced by the families of the diplomatic personnel before this process provides a better understanding of the experiences of the diplomats and their families who were serving abroad during Türkiye's critical period from an inside perspective. In addition to the daily life of the embassy, it also reveals how the Turkish-Soviet relations, which had turned into a crisis after the war, changed. The study presents important data on diplomatic and daily life in Soviet Russia in line with embassy reports that witnessed the most critical period of World War II and aims to reveal how Turkish-Soviet relations transformed by addressing a very important period for historical Turkish-Russian relations.

Method(s): This study analyzes data on Türkiye-USSR relations during World War II, which was very important for Turkish foreign policy, and the activities of the embassy that was moved from Moscow to Kuybyshev due to the war. The data used in analyzing the embassy that was moved from Moscow to Kuybyshev were obtained as a result of the examination carried out with the documentary source scanning method. The analyzed material includes the Presidency of the Turkish State Archives, the Turkish Diplomatic Archive of the Presidency of Foreign Affairs and other source works. The Turkish Diplomatic Archive is the main source of the study as it contains the original information related to the study. The data obtained as a result of the archive scanning allowed us to reveal how Turkish-Soviet relations developed/changed during the Moscow and Kuybyshev embassies and the problems experienced by the embassy personnel who had difficulties in their daily lives due to the war during this period. In the light of the data obtained through the documentary source scanning in the study, it was evaluated how Türkiye-USSR relations developed during and after the siege of Moscow.

Findings: The launch of Germany's Operation Barbarossa against the USSR, which was considered the turning point of World War II, also affected our Moscow Embassy, which was under German pressure. The attempt to occupy Moscow at a critical time of the war also initiated a new phase in Turkish-Russian relations. With the decision taken by the Soviet administration, the Turkish Embassy in Moscow was moved to Kuybyshev, which was considered more secure, together with the diplomatic corps. The Moscow/Kuybyshev Embassy fulfilled the duties deemed important by the Ministry of Foreign Affairs under extraordinary conditions, despite all the deficiencies, during a period when Türkiye was experiencing concerns stemming from the USSR. Considering that only the general outlines of Turkish diplomatic history are known, and not much is known about its details, the reports sent by the Ambassadors during the Moscow and Kuybyshev periods have made it possible for us to have quite detailed information about Turkish-Russian relations. The reports, which also provide data on the daily lives of embassy personnel who experienced difficulties under war conditions, reveal a little-known aspect of our diplomatic history, the daily concerns of diplomats.

Conclusion: The Kuybyshev Embassy, which is the extraordinary embassy of Türkiye, has been one of the extraordinary embassies in Turkish diplomatic history until the date it left Moscow and returned. The meetings held with the Soviet administration during this period and the data presented regarding the daily lives of the Embassy personnel are an important reference source that provides very valuable data in terms of understanding Turkish-Russian relations and making some invisible points of our diplomatic history visible.
